

УДК 94 (477.63) «18/19»

Прояви соціальних девіацій у міському просторі Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.)

Л.В. ГРИЖЕНКО

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, м. Дніпропетровськ,
Україна, E-mail: dm@dsau.dp.ua

Авторське резюме

Дослідження присвячено висвітленню причин та особливостей поширення асоціальної поведінки у міському середовищі Катеринославщини наприкінці XIX – початку XX ст. Зокрема відзначено, що прискорене збільшення кількості міських жителів не лише сприяло розширенню урбанізаційних процесів, а й значно відобразилося в збільшенні масштабів прояву девіантності. Акцентується увага на тому, що такі зворотні наслідки міграційних процесів, як матеріальна скрута та злидні були причиною зростання у містах кількості пограбувань жебрацтва, проституції, самогубств чи випадків насильницької смерті. Згідно з спостереженнями автора неабиякий вплив на поширення соціальних «хвороб» міського суспільства губернії мала і моральна деградація частини населення – безсоромність та жага до легкої наживи, неповага до закону та небажання сумлінно працювати. Все це, у свою чергу, обумовлювало погіршення криміногенної ситуації в містах, зростання пияцтва, проституції, кількості самогубств та інших не менш небезпечних проявів девіантної поведінки, які значно знижували показники умов життя в губернії. І

© Н.М. Гордієнко, 2014

хоча благодійницькі заходи та проведення морально-виховних бесід, створення притулків, нічліжних будинків та будинків працелюбства дещо пом'якшувало ситуацію, вони все ж не могли вирішити проблеми соціальних контрастів модерного міста краю.

Ключові слова: міське населення, Катеринославська губернія, девіантність, соціальна адаптація, урбанізаційні процеси.

Manifestations of social deviations in the urban environment of Katerinoslav province (the end 19 – the beginning of the 20 centuries)

L.V. GRIZHENKO

Dnipropetrovsk state agrarian-economic university, Dnipropetrovsk, Ukraine,
E-mail: dm@dsau.dp.ua

Abstract

Research is devoted to the analysis of the causes and features of distribution of asocial behaviour in the urban environment Katerinoslavshchina at the end 19 – and at the beginning of the 20-th centuries. Noted that the rapid increase in the number of city residents not only contributed to the expansion of urban processes, but also significantly reflected in the increase in the scale of manifestations of deviance. Focuses on the fact that such reverse the impact of migration processes as material poverty and poverty were the reason for the growth in the cities the number of robberies, theft, begging, prostitution, suicide or violent deaths. According to the observations of the author considerable influence on the distribution of social «diseases» of urban society province had the moral degradation of the population - the shamelessness and thirst for easy money, disrespect for the law and unwillingness to work. All this caused the deterioration of the crime situation in the cities, the growth of alcoholism, prostitution, the number of suicides and other, less dangerous manifestations of deviant behavior, which considerably decreased the indicators of living conditions in the province. And although charitable activities and conduct of moral and educational talks, shelters, lodging houses and houses of diligence somewhat softened the situation, they could not solve the problems of social contrasts the modern city of the region.

Keywords: urban population, Katerinoslav province, deviance, social deviance, social adaptation, urbanization processes.

Постановка проблеми. Ґрунтовні економічні та політичні перетворення, які сьогодні відбуваються в незалежній Україні, супроводжуються впровадженням в країні ринкових відносин, накопиченням капіталу. Такі процеси багато в чому нагадують модернізаційні зрушення в українських землях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., негативним наслідком яких було загострення соціальних «хвороб» суспільства. А це спонукає до наукового осмислення досвіду та уроків минулого, що може допомогти мінімізувати такі соціальні наслідки сучасних реформ, як різке розшарування населення на багатих та бідних, висока смертність, безробіття, девальвація багатьох морально-духовних цінностей, посилення соціально-психологічної напруженості.

Аналіз досліджень і публікацій. Порушена проблема ґрунтовно не відображена у вітчизняній і зарубіжній сучасній історіографії. Все ж певні аспекти даного питання знайшли своє висвітлення у студіях Т. В. Портнової, О. Б. Шляхова, Н. Б. Лебіної [12; 17; 8]. Головним джерелом дослідження стали опубліковані [1; 2; 5; 6; 9; 10; 11; 13 – 16] та неопубліковані документи [3; 4].

Мета дослідження полягає в аналізі проявів соціальних девіацій у міському середовищі Катеринославської губернії на межі XIX – XX ст., визначенні їх масштабів та причин поширення.

Виклад основного матеріалу. Посилений

розвиток у Катеринославській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. урбанізаційних процесів позначився не лише на інтенсивності промислового виробництва та модернізації суспільного життя. Прискорене збільшення кількості міських жителів мало і свій зворотній бік, що, зокрема, проявлялося в поширенні асоціальної поведінки.

Справа в тому, що міста були неспроможні прийняти одразу величезні потоки приїжджого люду, дати їм відповідну роботу та житло. Тож значна частина переселенців, не маючи змоги адаптуватися до умов життя індустріального міста, часто ставала на шлях протизаконних дій. Так, матеріальна скрута і злидні нерідко були причиною поширення в містах Катеринославщини пограбувань, дрібних крадіжок, жебрацтва, проституції, самогубств або випадків насильницької смерті.

Вулицями міст практично вільно розгулювали грабіжники. Найбільш поширеними серед них були так звані «скакуни», які здійснювали грабунки через вікна та «моровіхери» – кишенькові злодії [5, 27 февр.]. Нерідко можна було зустріти й «грантовщиків», які вночі нападали на перехожих і грабували їх. Тож на перших сторінках періодичних видань Катеринославщини того часу постійно зустрічається інформація як про дрібні крадіжки на вулицях міст, так і про серйозні грабунки. Так, «Русская Правда» повідомляла про пограбування, які відбулися в Катеринославі лише протягом

одного тижня 1912 р.: «У будинку №13 на вул. Козачій із квартири Міллера вкрадено речей на 20 крб.; із квартири Іванових (на вул. Нагірній) пограбовано речей вартістю 200 крб., а з магазину Ізмаїла Яган-Джи-Огли було взято весь прибуток» [15, 12 юля].

Варто також підкреслити, що понад 86,4 % загальної кількості злочинців були особами чоловічої статі. Та попри досить низьку питому вагу жінок, які стали за межі закону (13,6 %), здійснені ними правопорушення переважно були більш тяжкими і небезпечними порівняно зі злочинами скоєними чоловіками. Майже половина з них це були вбивства, зокрема, спричинені сімейною зрадою або самозахистом.

Якщо ж проаналізувати стану приналежності осіб, які вчиняли злочини в містах Катеринославщини, то на межі XIX – XX ст. на дворян припадало 1,1 % всіх скоєних злочинів, на почесних громадян і купців – 1,4 %, міщан – 20,2 % та на селян – 68,8 % [10, с. 89]. Зокрема, для дворян були характерні злочини, що стосувалися неповаги до високопосадовців, порушення громадського порядку, перевищення посадових повноважень або проявів злочинної бездіяльності. У свою чергу, правопорушення представників купецтва та почесних громадян, головним чином були пов'язані із незаконним придбанням торгових ліцензій, порушенням торговельних статутів та постанов щодо отримання кредитів, із незаконним привласненням чужого майна. Велика частка засуджених серед представників міщанського та селянського стану найчастіше була обумовлена їх складним матеріальним становищем. Останнє, власне, і ставало головним мотивуючим чинником злочинної діяльності, яка зазвичай з їх боку проявлялася у дрібних крадіжках, пограбуваннях, порушеннях громадського спокою, а також у вбивствах та зґвалтуваннях.

Загалом на Катеринославщині щорічна чисельність злочинів, скоєних у період з 1880 р. до 1914 р., зросла майже в 20 разів (з 605 до 11777). Причому в середньому серед загальної кількості злочинів питома вага крадіжок становила 47 %, убивств та самогубств – 14,3 %, грабежів – 4 %, зґвалтувань – 3 %, порушень громадського порядку – 1,5 %.

Зокрема, протягом 1880 – 1910 рр. збільшилася питома вага випадків спричинення насильницької смерті. Якщо у 1880 р. жертвами вбивств у містах губернії, за нашими підрахунками, стало 1,5 % від загальної кількості померлих, то у 1910 р. їх частка зросла до 3,2 %, що свідчить про погіршення криміногенної ситуації в регіоні. Як згадувалося в одній з місцевих газет, траплялись вкрай жорстокі випадки насильницької смерті: «Було знайдено понівечене тіло чоловіка 30 років з відірваними головою, руками та ногами...» [13, 12 листопада].

Відносно ж кількості жертв випадкової

смерті (померлих від пожеж, холоду, вбитих громом, затонулих у водоймах, покусаних тваринами тощо), то за вказаний період ця цифра навіть знизилася на 0,2 % (у 1880 р. це було 1,4 % померлих, натомість у 1910 р. – 1,2 %).

Не менш поширеним наслідком девіантності міського суспільства Катеринославщини варто відзначити і самогубства. Зазначимо, що їх зростання було досить стрімким. Якщо за 1880 р. позбавили себе життя 9 осіб, то в 1910 р. – вже 98 (в 11 разів більше). Тогочасні газети були переповнені повідомленнями про самогубства, переважна більшість яких була скоєна через нерозділене кохання.

Широких масштабів у цей час набула і ще одна «хвороба» індустріальних центрів краю – проституція.

Таємні притони розпусти зазвичай поповнювалися за рахунок жінок, які приходили до міста в пошуках кращого життя. Основний їх контингент складали представниці нижчих верств міського суспільства – неосвічені селянки та міщанки. Разом з тим серед них траплялися й представниці дворянства або просто освічені жінки, які свідомо обрали такий стиль життя. Один із сучасників так описував становище в Катеринославі: «Наше місто переповнене повіями... З матеріальної точки зору це вкрай неприємне явище. Деякі готелі чи точніше їх назвати притонами мають постійних повій, які збагачують своїх утримувачів» [16, 9 марта]. Подібна ситуація була характерна і для повітових міст губернії.

Послуги в притонах коштували від 50 коп. до 12 крб., тому такий спосіб відпочинку могли дозволити собі люди будь-якого соціального прошарку. Натомість діяли певні критерії відносно вікового цензу відвідувачів таких закладів [4, арк. 10]. Наприклад, вихованцям початкових та середніх учбових закладів, що не досягли повноліття, було офіційно заборонено користуватися послугами притонів. Проте напередодні Першої світової війни вчителі гімназій Катеринослава, у зв'язку з частими пропусками занять учнями через відвідування місцевих будинків розпусти, навіть зверталися до влади з проханням покласти край цьому неподобству.

У цілому кількість будинків розпусти в містах Катеринославської губернії була високою. Лише у губернському центрі на межі XIX – XX ст. вона сягнула 10 [7, с. 236]. Для порівняння зазначимо, що в столичному Петербурзі, де кількість населення переважала чисельність населення Катеринослава майже в десять разів, таких будинків було 32 [8, с. 62].

Саме таємна проституція, яка важко піддавалася реєстрації та нагляду, була головною причиною розповсюдження в містах регіону статевих хвороб. На межі XIX – XX ст., кількість захворювань на сифіліс та венеричні

хвороби в губернії була досить великою. Так, у порівнянні з повітами, де хворіло на сифіліс 0,4 % населення, у містах цей показник сягнув близько 0,7 % [9, с. 103].

Для припинення швидкого розповсюдження сифілісу та інших венеричних захворювань на початку XX ст. у Катеринославі та Олександрівську були створені спеціальні лікарняно-поліцейські комітети [11, с. 34]. Саме під їх керівництвом з метою профілактики згаданих хвороб здійснювалася боротьба з таємною проституцією. В інших містах губернії нагляд за проституцією здійснювався місцевими лікарями.

Посилення урбанізаційних процесів стали одним із проявів зростання демографічних проблем, пов'язаних із народженням дітей поза шлюбом. Збільшення через велику частку мігрантів-одинаків кількості позашлюбних статевих відносин, народження дитини в ранньому віці, матеріальна скрута та злидні – це чи не найголовніші причини збільшення кількості незаконнонароджених. У таких містах губернії, як Катеринослав, Верхньодніпровськ, Маріуполь, Олександрівськ та Павлоград частка незаконнонароджених на межі XIX – XX ст. серед загальної кількості народжених була найбільшою і складала 7 %, 6 %, 4,4 %, 4,3 % та 4 % відповідно [10, с. 78]. Деяко нижчими ці показники були в Бахмуті (3,8 %), Новомосковську (3,6%), Слов'яносербську (3,2 %) і Луганську (2,8 %) [10, с. 78].

Саме позашлюбне народження дитини та матеріальна скрута зазвичай були головною причиною збільшення кількості підкидьків. Понад 34 % кинутих напризволяще дітей не мали від народження й одного місяця [1, № 39]. Та слід зазначити, що найбільша кількість підкидьків – майже 62 % – були у віці від місяця до одного року. Це свідчить про те, що більшість жінок саме через бідність змушені були розлучатися зі своїми дітьми, втративши надію вигодувати їх самостійно. Не випадково сторінки тогочасної преси були переповнені оголошеннями на кшталт: «В четверту поліцейську частину доставлена дівчинка залишена матір'ю через злидні» і т. п. [15, 24 лютого].

На вулицях міст Катеринославської губернії без належного догляду та виховання залишалося багато сиріт, які протягом кількох років знаходилися на повному забезпеченні в дитячих притулках Катеринослава, Бахмута, Новомосковська та у приватному притулку Луганська. За соціальною приналежністю на початку XX ст. в них перебувало 57 % дітей селянського походження, 39 % зі стану міщан, ремісників і купців та 4 % було дворян [1, №№ 1-11].

Згадаємо також, що у 1904 р. у Катеринославі за ініціативою Губернського Земства було створено спеціальний притулок для покину-

тих матерів-одиначок, що надавав на утримання дитини першочергову допомогу в сумі від 4 – 8-ми крб. [2, № 39]. При пригулку діяло Товариство опіки покинутих дітей і матерів, діяльність якого полягала в наданні грошової допомоги та працевлаштуванні матерів-одиначок.

Одним із проявів девіантної поведінки було пияцтво, що досягло епідемічних масштабів у період капіталістичної трансформації суспільства.

Характерно, що чим більшою була у містах питома вага чоловічого населення, яке мало більшу схильність до вживання алкоголю, тим поширенишим там було явище пияцтва. У цьому питанні «передові» позиції посідали Катеринослав, Олександрівськ, Маріуполь та Павлоград [6, с. 218; 3, арк. 9]. Загалом на межі XIX – XX ст. Катеринославська губернія, за показником ведення нетверезого способу життя, займала одне із перших місць у Російській імперії. Як повідомляла тогочасна преса вулиці міст були переповнені людьми, що не мали ані певного місця проживання, ані постійних занять і «вбачали свій порятунок лише у пляшці горілки» [5, 27 февр.].

Разом з тим, нерідко і для представників купецького, дворянського стану та духовництва горілка переходила до розряду звичайних щоденних продуктів споживання. Так, за даними статистичного контролю, щорічно кожен дорослий городянин споживав у середньому близько 15 літрів алкоголю [6, с. 220].

Зрештою наслідки пияцтва були досить тяжкими. Посилене вживання спиртних напоїв сприяло збільшенню злочинності, смертності, самогубств, а також загостренню спадкових хвороб. У середньому щорічно в містах краю від вживання алкоголю помирало майже 40 осіб, серед яких переважно були чоловіки. Наприклад, у 1911 р. із загальної кількості утоплеників лише 11,8 % були тверезими. Зафіксовано також, що на початку XX ст. 74 із 100 злочинів було скоєно у стані алкогольного оп'яніння.

Збільшення кількості в містах краю маргінальних елементів призвело і до поширення жебрацтва. Це явище зрештою стало серйозною проблемою міського середовища Катеринослави.

Слід зазначити, що жебракування хоча й було заборонене законом, однак впоратися з ним було вкрай важко. До того ж, заходи, які вживалися владою та громадськістю міст з метою його подолання, були малоефективні. Так, затримані поліцією працездатні жебраки часто відправлялися на виправні роботи. Натомість, за осіб з фізичними вадами, які просили милостиню, грошовий штраф сплачувала міська громада. Та попри все «жебрацький промисел» нікуди не зникав.

Величезними в той час були і масштаби ди-

тячого жебракування. Причому діти найчастіше просили милостину для власних батьків. Так, газета «Русская Правда» зазначала на своїх сторінках: «Подружжя Креп ніде не працюють і живуть виключно на заробітки своїх дітей, які нерідко приносять додому від 2 до 5 крб. на день. Треба звернути увагу на цю ганебну експлуатацію!» [14, 25 июня]. Та було чимало і таких випадків, коли діти, втікши з дому через жорстоке ставлення батьків, працювали лише на себе. Часто за милостиною у міста приїздили і так звані солдатки – жінки без дому та сім'ї.

Висновки. Таким чином, у період становлення капіталістичного суспільства за інтенсивного зростання міського населення в регіоні спостерігалось загострення соціальних проблем. Нестача житла та робочих місць в умовах нерозвинутої міської інфраструктури, а також матеріальна скрута значної частини

городян залишалися вагомими джерелами розвитку деструктивних суспільних процесів у міському просторі. Неабиякий вплив на поширення соціальних «хвороб» міського суспільства губернії мала і моральна деградація частини населення – безсоромність та жага до легкої наживи, неповага до закону та небажання сумлінно працювати.

Все це, у свою чергу, обумовлювало погіршення криміногенної ситуації в містах, зростання пияцтва, проституції, кількості самогубств та інших не менш небезпечних проявів девіантної поведінки, які значно знижували показники умов життя в губернії. І хоча благодійницькі заходи та проведення морально-виховних бесід, створення притулків, нічліжних будинків та будинків працелюбства дещо пом'якшувало ситуацію, вони, все ж, не могли вирішити проблеми соціальних контрастів модерного міста краю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вестник Екатеринославского Земства. – 1903.
2. Вестник Екатеринославского Земства. – 1904.
3. Державний архів Запорізької області, ф. 24, оп. 1, спр. 344, арк. 9
4. Державний архів Запорізької області, ф. 24, оп. 1, спр. 466, арк. 26
5. Днепровская молва. – 1900.
6. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1899. – Вып. I. – 274 с.
7. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Бolečуха. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
8. Лебина Н. Деталь ночного пейзажа / Н. Лебина, М. Шкаровский // Родина. – 1994. – № 1. – С. 61 – 66.
9. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1893. – 108 с.
10. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1901. – 93 с.
11. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1904. – 84 с.
12. Портнова Т. В. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. В. Портнова. – Д.: Інновація, 2008. – 104 с.
13. Приднепровский край. – 1914.
14. Русская правда. – 1911.
15. Русская правда. – 1912.
16. Справочный листок. – 1909.
17. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2014

REFERENCES:

1. Vestnic Ekaterinoslavskogo Zemstva (Bulletin Of Ekaterinoslav Province Council). 1903.
2. Vestnic Ekaterinoslavskogo Zemstva (Bulletin Of Ekaterinoslav Province Council). 1904.
3. Derzhavniy arkhiv Zaporizkoi oblasti (State archives of Zaporizhzhia region). no. of fund 24, no. of description 1, case no. 344, amount of folias 9.
4. Derzhavniy arkhiv Zaporizkoi oblasti (State archives of Zaporizhzhia region). no. of fund 24, no. of description 1, case no. 466, amount of folias 26.
5. Dneprovskaya molva (Dneprovskaya rumor). 1900.
6. Ekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar na 1900 (Ekaterinoslav's province. A memorial book and address-calendar of the 1900) – Ekaterinoslav: the Printing house of the Provincial government, 1899. Vol. I. 274 p.
7. Istoriya mista Dnipropetrovska (The history of the city of Dnepropetrovsk / for Sciences. Ed. by A. G. Bolebruch). D.: Verge, 2006. 596 p.
8. *Lebina N. Detal nochnogo peyzazha (Lebina N. Item night landscape. Rodina. 1994. № 1. P. 61 – 66.*
9. *Obzor Ekaterinoslavskoy gubernii za 1892 (Overview of Ekaterinoslav province for 1892). Ekaterinoslav:*

Tipo-Lithography Provincial Board, 1893. 108 p.

10. *Obzor Ekaterinoslavskoy gubernii za 1900* (Overview of Ekaterinoslav province for 1900). Ekaterinoslav: *Tipo-Lithography Provincial Board*, 1901. 93 p.

11. *Obzor Ekaterinoslavskoy gubernii za 1903* (Overview of Ekaterinoslav province for 1903). Ekaterinoslav: *Tipo-Lithography Provincial Board*, 1904. 84 p.

12. *Portnova T.V.* Miske seredovyshe i modernizatsiya: Katerynoslav seredyny 19 – pochatky 20 st. (Urban environment and modernization: Ekaterinoslav middle of 19 – beginning of 20 centuries). D.: *Innovation*, 2008. 104 p.

13. Pridneprovskiy region (Pridneprovsky region). 1914.

14. *Russkaya Pravda* (Russkaya Pravda). 1911.

15. *Russkaya Pravda* (Russkaya Pravda). 1912.

16. *Spravochniy listok* (Information sheet). 1909.

17. *Shlyakhov O. B.* Ukraina na shlyahy do industrialnogo suspilstva (druga polovyna 19 – pochatok 20 st.) (Ukraine on the way to an industrial society (second half of 19 – beginning of 20 centuries). D: *Izd-vo Dnipropetr. NAC. UN-Tu*, 2010. 244 p.

Гриженко Лілія Володимирівна – кандидат історичних наук
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет
Адреса: 49600, м. Дніпропетровськ, вул. Ворошилова, 25
E-mail: dm@dsau.dp.ua

Grizhenko Liliya Volodymyrivna – PhD in history
Dnipropetrovsk state agrarian-economic university
Address: 25, Voroshilova Str., Dnipropetrovsk, 49600
E-mail: dm@dsau.dp.ua